

*Мельникович Г. Г.,**старший викладач кафедри суспільно-гуманітарної освіти
Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СЛОВЕСНОГО ПОРТРЕТА В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Анотація. Висвітлено проблему особливостей застосування словесного портрета для створення художнього образу. Наголошується, що словесний портрет персонажа відіграє важливу роль у художньому творі. Тому цілеспрямоване й ефективне застосування мовних засобів для передачі зовнішності персонажа сприяють точному розумінню ідеї твору і стилю автора.

Вивчення експресивного, емоційного, оцінного потенціалу мовних маркерів пояснює лінгвістичну природу словесного портрета і його концептуальну значущість. Визначальна особливість портрета у художній літературі як одного із засобів конкретизації художньої розповіді, індивідуалізації героя.

Портрет у літературному творі – це вид художнього опису, в якому зображується зовнішній вигляд персонажа з тих сторін, які найбільш яскраво представляють його в авторському баченні. Портрет є одним із найважливіших засобів характеристики літературного героя. Термін «портрет» визначається як один із трьох видів композиційно-мовленнєвої форми «опис», предметом зображення в якому виступає персонаж, його зовнішній вигляд, манера поведінки, мовної в тому числі, психоемоційні реакції на навколишній світ.

Дослідження структурно-позиційних типів композиційно-мовленнєвої форм «портретний опис» зосереджено на розгляді текстових стиків між портретом та іншим видом композиційно-мовленнєвої форми або іншим типом викладу (діалогом, невласно-прямою мовою). Композиційно-мовленнєві форми як певні схеми повторюваних формально-структурних ознак не створені художньою літературою, вони вироблені у практиці мовного спілкування і застосовуються в текстах різних функціональних стилів.

Наголошено, що портрет персонажу є суттєвим елементом всієї образотворчої системи художнього твору не тому, що в ньому взаємодіють різноманітні аспекти зовнішнього вираження, а тому, що ця взаємодія забезпечує головне завдання – виявлення сутнього в тому чи іншому літературному образі через зовнішні моменти. Тобто портрет персонажа як зовнішня характеристика дійових осіб глибоко і наочно відображає особливості внутрішнього світу людини, її характеристику, її соціальні зв'язки. Зазначено, що поряд із зовнішньою схожістю у внутрішніх характеристиках героя художнього твору має відобразитися його духовна зацікавленість, соціальний стан, типові риси тієї епохи, в якій він жив.

Ключові слова: словесний портрет, художній твір, лексико-семантичні групи, портретний опис, композиційно-мовленнєві форми, вид художнього опису, портретистика.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Актуальність теми зумовлена такими факторами: 1) вагомістю портретизації у структурі художнього твору; 2) необ-

хідністю визначення функціонального навантаження портрету персонажу для художнього твору; 3) значущістю мовознавчого аналізу особливостей застосування словесного портрету у художньому творі; 4) незначною кількістю досліджень, у яких аналізуються згадані мовно-лексичні особливості.

Сучасна лінгвістика дає змогу глибшого обґрунтування сутності і специфіки художньої портретистики. Однак така вагома мовознавча проблема особливостей застосування словесного портрету в художньому творі ще не набула достатнього наукового вивчення. Вивчення творчого доробку письменників у цій царині є необхідним у теоретичному і практичному контекстах. Адже за умови творчого застосування багатого спектру засобів словесної портретистики в художньому творі здійснюється органічне поєднання композиційно-словесних форм і типів мовлення із формами загальнонаціональної мови, що додає йому нової якісної питомої вагомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблема застосування словесно-художнього портрета, його ролі у структурі художнього твору повсякчас була у фокусі наукового інтересу багатьох учених. Значна кількість наукових робіт лінгвістів і літературознавців присвячена проблемі створення художнього образу. Зважаючи на широкий обсяг згаданої проблематики, дослідники вирізняють різні типи портрета, класифікації портретних описів, інші аспекти. Зокрема, науковці розглядають питання портретних характеристик у процесі створення художнього образу (Б. Галанов, Г. Сириця), лінгвістичні характеристики портрета (Є. Гончарова, В. Жирмунський, О. Мальцева), проблему типологізації портретного опису (О. Белецький, О. Беспалов, Н. Родіонова, К. Сизова). Ціла низка вчених у минулі десятиліття займалася дослідженнями портретних характеристик з урахуванням структури та лексичного наповнення портретів героїв. Одним із важливих завдань у цьому аспекті є типологія портретів.

Зокрема, науковець І. Бикова [1], досліджуючи численність і різноманітність портретних характеристик у художній прозі А.П. Чехова, створила доцільну, на нашу думку, типологію словесного живопису письменника з урахуванням таких підстав: кількості описуваних осіб; співвідношення внутрішніх якостей із зовнішніми рисами персонажа; повноти опису; структури [1, с. 11].

Так, під кутом зору кількості персонажів, описуваних відповідно до традиції у прозі А.П. Чехова, автор вирізняє такі типи портретів:

- а) одиничний портрет, що представляє зовнішність одного персонажа;
- б) здвоєний портрет, у якому дається опис двох персонажів;

в) груповий портрет, що передає зовнішність трьох і більше персонажів.

Здвосні портрети А.П. Чехов будує, використовуючи, як правило, протиставлення. У груповому ж портреті поряд із прийомом протиставлення широко застосовується прийом опису персонажів за подібністю [1, с. 12].

Значний інтерес для нас становить і те, що метою портретного опису зазвичай є конструювання образу, де окремі риси вказують на суттєві характеристики. «Портрет виступає одним із засобів персонажа, до портрета включаються відомості про його зачіску, одяг, манери, аксесуари, тобто про те, що відображає смаки, пристрасті, звички – індивідуальність героя. Портрет, на відміну від пейзажу, визначає соціальну приналежність персонажа і входить до темпорального континууму тексту, бо в костюмі знаходить своє відображення і епоха, і пора року, і час доби» [1, с. 13].

Отже, вищевикладене дає змогу констатувати, що словесний портретний опис у художньому творі передбачає такі особливі компоненти, як: 1) зображення зовнішності: обличчя, волосся, статури тощо; 2) опис міміки, голосу й динаміки дихання, пантоміміки і манер; 3) опис одягу та аксесуарів.

В означеному контексті мовознавиця О. Мальцева [2], вивчаючи проблеми лексики словесного портрета, стверджує, що найбільш активними частинами мови, що формують поле зовнішності людини, є іменники, прикметники, дієслова і прислівники. Авторка виокремлює особливу роль прикметника у побудові словесного портрета. На спеціальну увагу, на думку дослідниці, заслуговують прикметники зі значенням кольору [2, с. 44].

З огляду на все вищенаведене, ще раз наголосимо, що суголосність науковців у тому, що вибір письменником лексики завжди значущий, на нашу думку, зумовлена такими двома особливостями. По-перше, тому що словесна характеристика у портреті героя художнього твору таких ознак, як зовнішність, одяг і манера триматися, може додати безліч відтінків колоритності персонажа, його характеру. По-друге, вибрана письменником лексика допоможе читачеві правильно інтерпретувати образ, усвідомивши оцінку, що дається письменником персонажу.

Формування мети статті. Метою статті є теоретичний аналіз проблеми особливостей застосування словесного портрета в художньому творі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Портрет (французькою мовою означає «зображувати») – зображення зовнішності героя (рис обличчя, фігури, міміки, жестів, одягу) як один із засобів його характеристики [3].

Під поняттям «літературний портрет» традиційно розуміється зображення в художньому творі всієї зовнішності людини, що включає і статуру, і одяг, і манеру поведінки, і жестикуляцію, і міміку. Тому, створюючи образ-персонаж, багато письменників описують його зовнішність. Роблять вони це по-різному: одні детально зображують портрет героя в одному місці; інші в різних місцях твору відзначають окремі елементи портрета персонажа, в результаті чого читач врешті-решт отримує чітке уявлення про зовнішність цього персонажа [4].

На наш погляд, словесний портрет як системно-структурне утворення і як елемент образної системи художнього твору підпорядковується завданням не лише відображення зовнішності героя з метою його ідентифікації й характеристики, а й передачі

авторського ставлення до героя. Відповідно до індивідуальної авторської манери художника, жанру твору, інших аспектів письменник, описуючи зовнішність дійової особи, прагне виокремити такі деталі, що дають змогу читачеві скласти чітке уявлення не лише про зовнішню, а й про внутрішню сутність образу героя. Тим самим в уяві читача створюється живий образ і виявляються найістотніші риси характеру персонажа художнього твору.

Означена особливість застосування словесного портрета постає як характерологічно визначальна у художньому творі. За зовнішніми рисами читач може із деякою мірою ймовірності скласти власне судження про характер героя і спрямованість його вчинків. При цьому одним із вагомих аспектів є також і те, що словесний портрет образу героя у художньому творі має супроводжуватися авторським баченням письменника, у якому відображається зв'язок портрета і характеру персонажа.

У вищезначеному контексті наголосимо, що на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки набуває особливого значення вивчення таких двох аспектів застосування портрета, як: засоби його створення, використовувані автором, і механізми їх застосування в художньому творі. Такий підхід властивий багатьом дослідникам цієї проблеми.

Зокрема, дослідниця О. Ахманова під мовною характеристикою персонажа художнього твору розуміє підбір слів, виразів та зворотів, які виступають засобом художнього зображення дійових осіб [4].

Аналогічну думку знаходимо й у працях науковця І. Кочана [5]. Автор цілком слушно, на наш погляд, наголошує, що в одних випадках для зображення героя застосовуються слова і синтаксичні конструкції книжкової мови, в інших – необроблений синтаксис тощо, а також улюблені «слівця» і мовні звороти, пристрасть до яких характеризує літературного персонажа з тієї чи іншої сторони (загальнокультурної, соціальної, професійної тощо) [5, с. 7].

Отже, образ героя художнього твору складається з безлічі факторів, таких як: характер, зовнішність, професія, захоплення, коло знайомств, ставлення до себе й оточення. Особливістю застосування словесного портрета в художньому творі постає мовлення персонажа, яке повною мірою розкриває і його внутрішній світ, і спосіб життя.

Адже відомо, що характер людини проявляється насамперед у її мовленні. Мову художнього твору відрізняє її типовий характер. Кожен письменник намагається через мовлення героїв художнього твору висвітлити їхню індивідуальну колоритність і самобутність. На цьому акцентує увагу й науковець І. Кочан [5], стверджуючи, що вчинки і дії є найважливішими показниками характеру персонажа, його світогляду, всього духовного світу. Саме за вчинками персонажів постає характер, що яскраво проявляється у скрутних життєвих ситуаціях. Та й для характеристики повсякденної поведінки письменник застосовує усі можливості для словесної портретизації героїв художнього твору [5, с. 7].

Отже, мовлення персонажа завжди постає маркером його походження, соціального статусу, відображає його характер, думки, переживання, а також ставлення до описуваних подій. З іншого боку, мовна характеристика дає змогу побачити ставлення автора до героя [6].

Нині вирізняються два підходи до вивчення мовних характеристик персонажів художніх творів: літературознавчий

і лінгвістичний. За першого підходу мова героя цікава як засіб для розкриття його особистості.

Так, дослідниця М. Чижевська [6] розробила літературознавчий метод вивчення мовного портрета на основі таких особливостей, як:

1. Соціолінгвістична зумовленість, яка послуговується головним постулатом про те, що мова персонажа завжди соціально зумовлена, вербально чи через манеру мовлення, вимови, акценту, передає його соціальний статус, вік, освіту.

2. Тематичний зміст полягає у відображенні кола ідей і інтересів персонажа, його світогляду, що визначає вибір лексики і способи синтаксичних побудов.

3. Наявність здатності чи нездатності героя залежно від ситуації спілкування користуватися двома різновидами однієї тієї ж мови [6, с. 33].

У центрі уваги лінгвістичного підходу до аналізу мовлення персонажа перебуває відповідність мовної характеристики героя реальним формам існування мови, принцип відбору і комбінування мовних засобів автором твору для створення певного образу.

У статті ми спираємося на літературознавчий підхід до вивчення мовних характеристик персонажа. Мова персонажа може бути представлена діалогічною чи прямою мовою (репліки і висловлювання в діалогах) або внутрішньою (думки і роздуми). Пряма мова, з одного боку, сприяє типізації особливостей мовного портрета персонажа, з іншого – спрямована на індивідуалізацію його мовного портрета. Внутрішня мова, як правило, представлена у вигляді внутрішнього монологу.

Людина у художньому творі є центральним об'єктом зображення, а всі описувані в тексті ситуації є засобом її всебічної характеристики. У художніх творах портрет не тільки стає одним із найвиразніших елементів у структурі художнього образу, але й нерідко ототожнюється в нашому уявленні з художнім образом.

Тому чіткої межі між художнім образом і портретом персонажа не існує, оскільки хороший портретист «ніколи не задовольняється рабським копіюванням зовнішності. У рисах обличчя, костюмі, манерах художник свідомо чи несвідомо відображає соціальні зв'язки своєї епохи» [6].

Таким чином, портрет – зовнішня характеристика дійових осіб, що є однією із граней художнього образу; він нерозривно пов'язаний з усією системою художнього мислення письменника. Ставлення автора до дійової особи як до відповідної у своїх проявах єдності робить портрет стійким і цілісним. Це дає нам можливість припустити, що той чи інший портретний фрагмент має не випадковий характер, він слугує цілям створення закінченого художнього образу. В описі зовнішності героя відображається мислення письменника, його позиція щодо описуваного героя.

До особливостей словесного портрета можна віднести також і те, що він ніколи не буває вичерпним. Портрет може бути коротким і докладним. Іноді для створення портрета дійової особи достатньо одного порівняння, одного епітета, тільки цей один епітет повинен бути правильним, яскравим і значним.

Портрет героя може передавати моменти поступового росту людини через зовнішню вираженість образів молодості, зрілості чи старості, може охоплювати ціле людське життя з усіма його змінами.

У кожного талановитого письменника є своя манера зображення портретів героїв. Портрет залежить не тільки

від авторської манери, а й від середовища, яке зображує письменник, тобто вказує на соціальну приналежність персонажа. Портрет допомагає розкрити інтелектуальні можливості, моральні якості, психологічний стан персонажа [7]. Портрет як засіб створення образу персонажа присутній не в кожному творі. Але навіть окрема портретна деталь допомагає створити образ.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Таким чином, портрет героя є суттєвим елементом всієї зображувальної системи художнього твору не тому, що в ньому взаємодіють різні аспекти зовнішньої виразності, а тому, що ця взаємодія забезпечує головне завдання – виявлення суттєвих моментів в тому чи іншому літературному образі через зовнішні моменти. Портрет героя як зовнішня характеристика дійових осіб глибоко і наочно відображає особливості внутрішнього світу людини, її характер, соціальні зв'язки.

Залежно від авторської цільової настанови структура словесного портрета в художньому творі може бути концентрованою і деконцентрованою.

Конструктивною особливістю словесного портрета є те, що він може бути реалізований за допомогою різних мовних одиниць, таких як: слово, словосполучення, речення.

Портрет героя в художньому творі відбиває не тільки логіку самого героя, але й авторське ставлення до нього, він має особливості, такі як: цілісність, експресивність, самодостатність, асоціативність, конкретність, наочність, метафоричність, максимальна ємність і багатозначність, типові значення.

Словесний портрет – це елемент структури художнього твору, частина його образної системи, яка вирішує завдання всебічного розкриття образу літературного героя, а інколи – ідейного замислу твору загалом. Особливість портретів сучасних романів також проявляється у запозиченні деяких прийомів з інших видів мистецької діяльності, наприклад із кінематографії, що надає опису об'ємність, наочність і динамічність.

Перспективними аспектами подальших досліджень цієї проблеми є аналіз смислової цілісності портрета героя, засобів його зображення, композиційних особливостей портретного опису.

Література:

1. Бикова І.А. Портрет у прозі А.П. Чехова /Лінгвістичний аналіз. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних вишів. Харків, 1997. С. 12–21.
2. Мальцева О.А. Лингвистические особенности словесного художественного портрета в современном английском романе // дис. канд. филол. наук. Л.: 1986. 56 с.
3. Словник тропів і стилістичних фігур / автор-укладач В.Ф. Святовець. К.: ВЦ «Академія», 2011. 176 с.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. URL: <https://www.twirpx.com> file
5. Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту: Навч. посібн. Київ: Знання, 2008. 423 с.
6. Чижевская М.И. Язык, речь и речевая характеристика (Вопросы изучения речи персонажа). М.: Изд-во МГУ, 1986. 71 с.
7. Бохун Н.В. Методика лінгвістичного аналізу портретних описів // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: зб. наук. праць / Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. К.: 2015. Вип. 27. С. 21–22.

Melnikovich G. Features of the use of verbal portrait in a work of art

Summary. The problem of peculiarities of using verbal portrait to create an artistic image is highlighted. The main common language functions of the verbal portrait in the work of art are the functions of identification (recognition) and characterization of the protagonists.

Portrait description is combined with other compositional elements of the literary text, resulting in the convergence of two language forms – story and description. The movements of the character, his gestures, facial expressions play an extremely important role and in most cases are mentioned quite often, so in modern research, even when considering a predominantly static portrait, it becomes necessary to periodically refer to the dynamic portrait.

The principles of portraiture, semantic richness of components and completeness of the description are directly dependent on the place of a particular character in the work, and are determined by the individual style of the author, his verbal and artistic setting in the work and genre affiliation of the text.

The portrait of a character is an essential element of the whole visual system of a work of art, not because it interacts with various aspects of external expression, but because this interaction provides the main task – the task of discovering the essence of a literary image through external moments. can perform a variety of functions: descriptive, aesthetic, characterological and evaluative.

Thus, in the analysis of the use of linguistic means of expression used in the description of the characters of the stories One of the most important points in the linguistic characteristics of the literary hero is the fixation of the most striking elements. Accordingly, the description of all levels of language is not mandatory, but the main characteristic is the characteristics of language features and language behavior.

When describing the speech portrait of a literary character, attention should be paid to commenting on remarks by both the author and the character, as well as features of language units of different levels, features of language behavior and linguistic and cultural features.

Key words: verbal portrait, work of art, lexical-semantic groups, portrait description, compositional-speech forms, type of artistic description, portraistics.